

Dit stappenplan is een concrete uitwerking van moreel beraad voor vragen rond onderwijs en digitalisering.

Het Ethiekkompas: samen aan de slag met een ethische vraag

Liever digitaal aan de slag met dit stappenplan? Doorloop als team het online '[Ethiekkompas](#)' van Kennisnet.

Dit stappenplan (gebaseerd op Bolt, 2003) is bedoeld voor iedereen in het onderwijs die te maken heeft met ethische vraagstukken rond digitalisering. Wat je als het goede handelen ziet, wordt bepaald door de waarden die je koestert. Daarom staan waarden in het 'Ethiekkompas' centraal.

Stap 1

Formuleer de ethische vraag

Formuleer de ethische vraag in deze vorm: is het goed om ...?

Stap 2

Verzamel de eerste reacties

Wat zijn de eerste reacties? Roept de vraag een bepaalde intuïtie of emotie op?

Maak notities van je eerste gedachten bij het vraagstuk. Deze hoeven nog geen vaste vorm te hebben.

Stap 3

Benoem de belangrijkste waarden

Benoem de belangrijkste waarden voor jullie school, bestuur of groep.

Waarden zijn algemene, abstracte ideeën of idealen waarnaar we streven en die ons handelen richting geven. Je kunt waarden onderscheiden op verschillende niveaus: van universeel tot persoonlijk. In het onderwijs gaat het vaak om een mix van publieke, persoonlijke, levensbeschouwelijke of pedagogische waarden. Voorbeelden zijn: gelijkheid, privacy, autonomie, veiligheid.

Stap 4

Formuleer argumenten voor en tegen

Welke argumenten vóór en welke argumenten tegen kun je bedenken? Denk bij het argumenteren aan het volgende:

Welke waarde wordt bevorderd of bedreigd en voor wie geldt dat?

- ▶ Wat is de onderbouwing? Op welke feiten of veronderstellingen baseer je je?
- ▶ Gebruik het principe van 'alpartijdigheid': denk los van je eigen belangen en redeneer vanuit het perspectief van de verschillende betrokkenen.
- ▶ Zijn de perspectieven en hulpvragen uit de belangrijkste ethische stromingen (*zie bijlage 1*) nog relevant voor de weging? Bijvoorbeeld deze hulpvraag: zou je willen wisselen met de personen die de gevolgen ondervinden? Waarom wel of niet?

Bekijk eventueel je notities van de vorige stap over de eerste reacties, intuïtieve oordelen of emoties. Vaak liggen daaraan bepaalde waarden ten grondslag. Die kunnen je helpen bij het argumenteren.

Stap 5

Weeg de argumenten

Voeg eventueel argumenten toe, scherp ze aan of verwijder minder sterke argumenten. Gebruik hierbij de volgende stappen:

- ▶ Onderzoek bij de onderbouwing van de argumenten: wat weten we al, wat weten we nog niet, wat moet nog verder worden uitgezocht? Maak hier eventueel notities van.
- ▶ Zijn alle argumenten houdbaar? Worden er geen drogredenen (*zie bijlage 2*) gebruikt?
- ▶ Is het perspectief van verschillende betrokkenen voldoende aan bod gekomen?
- ▶ Zijn er waarden genoemd die jullie in stap 1 als belangrijke waarde voor jullie onderwijs hebben aangemerkt?
- ▶ Welke argumenten vinden jullie het belangrijkste? Geef dit aan door ze te markeren.

Stap 6

Formuleer het antwoord

Bespreek met elkaar wat het antwoord op de ethische vraag moet zijn. Gebruik hierbij de argumenten uit stap 5. Het kan ook zijn dat het nog niet lukt om nu al met een antwoord te komen. Gebruik dan deze stap om toelichting te geven.

- Ja, want ...
- Ja, mits ...
- Nee, tenzij ...
- Nee, want ...
- Het is (nog) niet mogelijk om een antwoord te formuleren, omdat ...

Stap 7

Evalueer

Evalueer het proces met de groep. Stel hierbij de volgende vragen:

- ▶ Is de ethische vraag volgens iedereen goed beantwoord?
- ▶ Is het nodig het proces of delen van het proces te herhalen?

Bijlage 1 Ethische stromingen

De ethische stromingen in het Westen kunnen globaal worden onderverdeeld in: beginselethiek (deontologie), gevolgenethiek (consequentialisme) en deugdethiek.

- ▶ Beginselethiek of deontologische ethiek gaat ervan uit dat een handeling moreel juist is als de handeling zelf goed is. Daarbij wordt niet naar de gevolgen van die handeling gekeken.
- ▶ Gevolgenethiek (ook consequentialistische of teleologische ethiek genoemd) gaat ervan uit dat wat goed is wordt bepaald door de uitkomst (of de gevolgen van de handeling) en niet door de aard van de handeling zelf.
- ▶ Voor deugdethici wordt de vraag of een handeling goed is niet bepaald door het gevolg van die handeling of door het principe dat of de plicht die aan die handeling ten grondslag ligt, maar door de intenties en het karakter van de persoon die handelt.

Hoewel de beginselethiek, de gevolgenethiek en de deugdethiek duidelijk te onderscheiden zijn wil dat niet zeggen dat de beginselethiek zich alleen beperkt tot beginselen, de gevolgenethiek alleen tot gevolgen en de deugdethiek alleen tot deugden. Goed

werkbare ethische theorieën hebben juist iets te zeggen over al deze aspecten.

We betrekken naast de klassieke westerse theorieën ook oosterse ethische stromingen die weer een eigen perspectief op het goede handelen bieden. Daarnaast bespreken we kort het perspectief van de zorgethiek, dat voor het onderwijs interessant kan zijn omdat het gaat over waarden als betrokkenheid en ondersteuning.

Beginselethiek

Beginselethiek of deontologische ethiek gaat ervan uit dat een handeling moreel juist is als de handeling zelf goed is. Daarbij wordt niet naar de gevolgen van die handeling gekeken.

De bekendste vertegenwoordiger van de beginselethiek is de 18e-eeuwse Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant. Zijn ethiek wordt plichtethiek genoemd omdat hij stelt dat de mens door het gebruik van de ratio (de rede) kan bepalen wat het juiste is om te doen en wat zijn morele plichten zijn. Als we onze ratio goed gebruiken komen we op een morele wet die sterk lijkt op de beroemde Gulden Regel: behandel anderen zoals je zelf behandeld wilt worden. Kant formuleert het als volgt: handel alleen volgens een regel

waarvan je zou willen dat die tot algemene wet verheven wordt. Volgens dit principe mag je bijvoorbeeld niet van een ander stelen, omdat je ook niet zou willen dat een ander van jou steelt. Een samenleving waarin het gebruikelijk is en acceptabel wordt gevonden dat mensen van elkaar stelen zou geen prettige samenleving zijn.

Daarbij benadrukt Kant ook het belang van het respecteren van de autonomie van mensen: we moeten anderen altijd betrekken in besluiten die gevolgen voor hen hebben en een mens altijd zien als mens met zijn eigen waarde en nooit alleen als middel voor onze eigen doelen.

Andere varianten van beginselethiek gaan uit van beginselen als rechtvaardigheid (is de aard van de handeling rechtvaardig?) of van de rechten van mensen (schendt de handeling geen rechten?).

Ethische hulpvragen uit de beginselethiek:

- ▶ Respecteert de handeling de autonomie van mensen?
- ▶ Is de handeling rechtvaardig?
- ▶ Zou je willen dat iedereen op dezelfde manier kon handelen?

Gevolgenethiek

Gevolgenethiek (ook consequentialistische of teleologische ethiek genoemd) gaat ervan uit dat wat goed is, wordt bepaald door de uitkomst of de gevolgen van de handeling en niet door de aard van de handeling zelf.

De bekendste variant van gevolgenethiek is het utilisme. Het utilisme gaat uit van de stelling: alles wat leidt tot een uiteindelijke toename van nut (onder de streep meer goede dan slechte gevolgen) is goed. De utilistische filosofen John Stuart Mill en Jeremy Bentham beschouwden het goede als het realiseren van een psychologische staat van geluk in mensen. De mensheid moet volgens het utilisme streven naar de hoogste mate van geluk voor het grootste aantal mensen en dat als maatstaf toepassen om te bepalen of een handeling of keuze moreel wenselijk is.

Omdat plichtethiek en gevolgenethiek een ander uitgangspunt hanteren, staan ze in de praktijk nogal eens op gespannen voet. Denk bijvoorbeeld aan de terugkerende discussie over veiligheid of privacy. Wat weegt zwaarder? Verdedigers van privacy argumenteren over het algemeen meer aan de hand van rechten en beginselen, terwijl aanhangers

van veiligheid veelal (potentiële) gevolgen centraal zullen stellen.

Ethische hulpvragen uit de gevolgenethiek:

- ▶ Levert de handeling onder de streep meer welzijn of geluk op voor meer mensen?
- ▶ Heeft de handeling een goede uitkomst voor de samenleving als geheel of voor een specifieke groep?

Deugdethiek

Voor deugdethici wordt de vraag of een handeling goed is niet bepaald door het gevolg van die handeling of door het principe dat of de plicht die aan die handeling ten grondslag ligt, maar door de intenties en het karakter van de persoon die handelt.

Belangrijke vertegenwoordigers van de deugdethiek zijn Aristoteles (384 v. Chr.) en Alasdair MacIntyre (1929). Een deugd is volgens Aristoteles datgene wat iemand helpt om te leven in overeenstemming met zijn voortreffelijkheid. Modern gezegd: wie deugdzaam handelt, laat de beste versie van zichzelf zien. Het uitgangspunt van de deugdethiek is dat je vanzelf bepaalde deugden gaat belichamen, wanneer je met je handelen bepaalde deugden uitdrukt. Voorbeelden van zulke deugden zijn: gematigdheid, moed en

integriteit. Uit deze deugden kunnen weliswaar principes, plichten of bepaalde goede gevolgen voortvloeien, maar de basis om tot ethisch handelen te komen ligt bij de deugden zelf. Het gaat om het ontwikkelen van een goed karakter, waar het goede handelen als vanzelf uit voortvloeit. Aristoteles spreekt over het juiste midden: de deugd is het juiste midden tussen te veel of te weinig van bepaald gedrag. Het juiste midden tussen roekeloosheid en lafheid is bijvoorbeeld moed. En vriendelijkheid is het juiste midden tussen vleierij en chagrijnigheid.

Ethische hulpvragen uit de deugdethiek:

- ▶ Past de handeling bij het handelen van een deugdzaam persoon?
- ▶ Haalt de handeling het beste uit mensen naar boven?

Oosterse ethiek

Filosofie, religie en ethiek zijn in het Oosten minder duidelijk van elkaar te onderscheiden dan in het Westen. Over het algemeen vinden we in oosterse filosofieën en religies een benadering die uitgaat van (de harmonie van) het geheel.

Zo stelt het Confucianisme het realiseren van een harmonieuze samenleving centraal, door

mensen aan te sporen deugdzaamheid te ontwikkelen en hun maatschappelijke en familiale plichten te vervullen. Ook verbondenheid wordt vaak benadrukt. Alle mensen (en andere levende wezens) zijn deel van een grotere eenheid en onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dit vormt de grondslag van hindoeïstische en boeddhistische scholen.

Het principe van wederkerigheid of karma speelt daarnaast een belangrijke rol in oosterse ethiek. Dit wordt ook wel uitgelegd als oorzaak en gevolg: je oogst wat je zaait. Dit is te koppelen aan de traditie van de beginsethiek, maar ook aan die van de volgenethiek. Elke handeling kent een passend gevolg dat vroeg of laat terugkeert om de harmonie te herstellen, in dit leven of in een volgend leven. Dat levert een kader voor goed handelen op: hoe zou je handelen als je in dit of een volgend leven zelf de gevolgen van je handeling zou ervaren?

Om te voorkomen dat we verstrikt raken in de gevolgen van ons eigen handelen, wordt in diverse yogascholen, maar ook in het taoïsme, gesproken over handelen door niet-handelen. Dit wordt wu wei genoemd: zo (deugdzaam) handelen – in lijn met de natuur – dat de harmonie niet wordt

verstoord. Ethiek in deze zin gaat niet alleen om goed omgaan met jezelf en met anderen, maar ook met de omgeving. Samengevat bieden de oosterse filosofieën gebaseerd op eenheid, wederkerigheid en gelijkwaardigheid van leven een ethiek waarin aspecten van zowel beginsel- of deontologische ethiek, gevolgenethiek en deugdethiek te herkennen zijn.

Ethische hulpvragen uit de oosterse ethiek:

- ▶ Draagt de handeling bij aan de harmonie van het geheel?
- ▶ Zou je willen wisselen met de personen die de gevolgen van je handelingen ondervinden?

Zorgethiek

Zorgethiek als ethische stroming is sinds de jaren 80 van de vorige eeuw in opkomst. Volgens de zorgethiek moeten we – om te kunnen bepalen wat het goede is – ook persoonlijke relaties en verantwoordelijkheid voor anderen centraal stellen in onze afwegingen.

Feministische auteurs als Carol Gilligan en Joan Tronto stellen dat bestaande ethische stromingen zich vooral baseren op rechten, plichten en formele ratio. Hieraan ligt een

mensbeeld ten grondslag waarin mensen streven naar individuele vrijheid en zelfbepaling. Dat is volgens hen eenzijdig. Zij stellen daar een ethiek tegenover die gebaseerd is op zorg en verantwoordelijkheid. Mensen zijn altijd afhankelijk, kwetsbaar en onderling met elkaar verbonden.

In de zorgethiek komen morele dilemma's niet (alleen) voort uit conflicten tussen plichten en rechten (die op basis van regels en principes kunnen worden opgelost), maar ook uit omstandigheden waarin mensen proberen sociale banden te handhaven zonder hun integriteit te verliezen. Er ligt dus minder nadruk op ratio alleen om het goede of juiste te bepalen. Emoties, sociale banden en aandacht voor behoeften van mensen zijn ook bronnen van morele kennis en moreel belang. Persoonlijke details en omstandigheden doen ertoe.

Ethische hulpvragen uit de zorgethiek:

- ▶ Welk effect heeft de handeling op de relaties of verbanden tussen de betrokkenen?
- ▶ In hoeverre houdt de handeling rekening met kwetsbaarheid en afhankelijkheid van de betrokkenen?

Bijlage 2 Drogredenen

Drogredenen zijn veelvoorkomende fouten in redeneringen. Het kan gaan om onjuiste argumentaties of irrelevante argumenten. Drogredenen kunnen onbedoeld of bewust worden gebruikt.

Non sequitur: het volgt er niet uit; de conclusie volgt niet uit de eerdere stellingen.

Een voorbeeld: alle studenten die een 9 haalden, hadden hun telefoon niet bij zich; dus als je je telefoon niet bij je hebt, haal je hoge cijfers.

Glijdende schaal: stellen dat als A gebeurt Z ook zal gebeuren (via B, C, D et cetera) en dat daarom A niet mag gebeuren.

Een voorbeeld: eerst gingen we met een digibord werken, toen met tablets; straks hangt de hele school vol met schermen en lopen er geen mensen meer rond.

Overhaaste generalisatie: een algemene uitspraak doen op basis van weinig gegevens.

Een voorbeeld: het Engels van mijn dochter is vooruitgegaan sinds ze oefent met appjes op haar smartphone; smartphones helpen alle leerlingen dus bij hun schoolwerk.

Genetisch argument: stellen dat iets goed of fout is, alleen op basis van de plaats, persoon of instelling waar het vandaan komt.

Een voorbeeld: deze onderwijsapp komt van een jonge innovatieve start-up uit de Brainport in Eindhoven; dit moeten we dus uitproberen.

Cirkelredenering: een aanname of stelling als argument gebruiken.

Een voorbeeld: Ik vind dat we meer technologie moeten inzetten om innovatie op onze school te stimuleren; want we worden innovatiever als we meer technologie inzetten.

Valse tegenstelling: de situatie voorstellen alsof er alleen te kiezen valt uit twee extreme keuzes, terwijl er in werkelijkheid meerdere keuzes zijn.

Een voorbeeld: óf we zetten in op technologie, óf we werken aan het professionaliseren van onze leraren.

Persoonlijke aanval/ad hominem: iemand bevechten op wie hij is en niet op zijn argumenten.

Een voorbeeld: ik snap wel waarom Martijn niet wil dat we met devices gaan werken; want hij snapt toch niet hoe hij ermee om moet gaan.

Argument van de meerderheid: stellen dat iets waar is omdat veel mensen denken of zeggen dat het waar is.

Een voorbeeld: deze oefenapp werkt goed omdat veel mensen op Twitter dat zeggen.

Beroep doen op de natuur: stellen dat iets goed is omdat het in de natuur op die manier voorkomt.

Een voorbeeld: in de oertijd keken we ook niet de hele tijd naar een beeldscherm; dus zouden we het nu ook niet moeten doen.

Het traditie-argument: stellen dat iets goed is omdat het vroeger zo was.

Een voorbeeld: vroeger gebruikten leraren alleen boeken en schriften; dus dat is ook het beste voor de leerlingen van nu.

Suggestieve vraag: een aanname in een vraag verstoppen zonder een grond voor die aanname te geven.

Een voorbeeld: je wilt smartphones inzetten in de klas, maar waarom zouden we als school bijdragen aan de verslaving van leerlingen en studenten aan technologie?

Bijlage 3 Gesprekscaders en impact assessments

Voor de gesprekken tussen ontwikkelaars van technologie en gebruikers zijn nuttige ethische gesprekscaders ontwikkeld. Hierin zijn meer vragen te vinden die het onderwijs aan leveranciers van digitale producten kan stellen:

- ▶ Platform voor de InformatieSamenleving ECP ontwikkelde een *Artificial Intelligence Impact Assessment (AIIA)*: een tool voor organisaties die AI willen inzetten en die een analyse willen maken van de ethische implicaties.
- ▶ De *Ethische DataAssistent (DEDA)* helpt data-analisten, projectmanagers en beleidsmakers bij het herkennen van ethische problemen in dataprojecten, datamanagement en databeleid.

Er bestaan verschillende gesprekscaders voor moreel beraad. Soms is zo'n stappenplan meer een algemeen kader dat kan worden gebruikt voor uiteenlopende onderwerpen. Sommige kaders zijn specifiek ontworpen voor een bepaalde context, bijvoorbeeld voor de zorg.

- ▶ Het ECP ontwikkelde een *Aanpak begeleidingsethiek*, voor meer algemene ethische kwesties in relatie tot technologie.

- ▶ Het *Utrechtse stappenplan* voor ethiek is een methode voor moreel beraad. Met dit stappenplan kun je via een gestructureerd gesprek tot een afgewogen ethisch oordeel komen.
- ▶ Ook het *Framework for Ethical Decision Making* van Santa Clara University uit Californië helpt bij het maken van algemene ethische afwegingen. Het framework neemt de belangrijkste inzichten uit klassieke ethische theorieën als uitgangspunt. De methode blijft daardoor wel wat abstract en theoretisch.
- ▶ De artsenfederatie KNMG heeft een *Ethische toolkit* ontwikkeld, met daarin een stappenplan voor het maken van ethische afwegingen in de zorg. Het stappenplan is ook goed bruikbaar voor andere sectoren.

